

Opgraven bij kaarslicht

Reisners ontdekking van het graf van Djehoetinacht IV in Dayr al-Barshā

De opgravingen van G. Reisner opnieuw onderzocht voor het Boston Museum of Fine Arts.

MARLEEN DE MEYER
EN HARCO WILLEMS

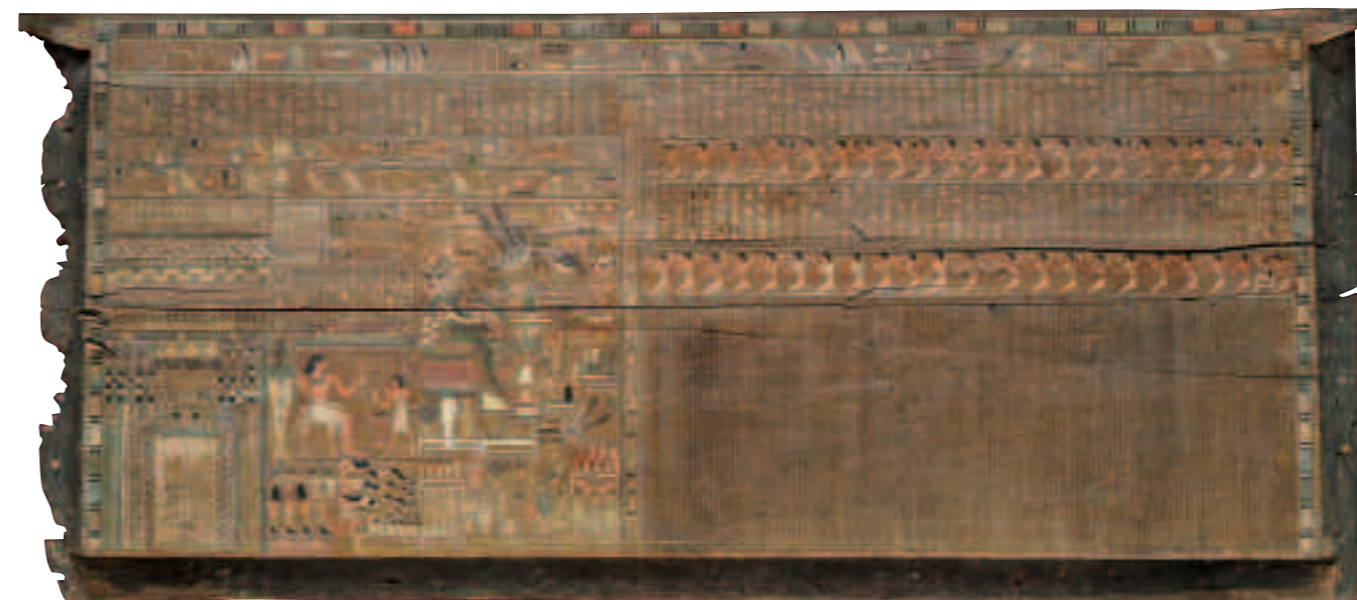
In het Museum of Fine Arts in Boston (BMFA) bevindt zich de cederhouten lijkst van een zekere Djehoetinacht. Deze kist, die in 1915 in het plaatsje Dayr al-Barshā [red.: spreek uit als Deir el Bersja; de site is ook bekend met de onjuiste benaming Bersheh], gevonden werd, is aan de binnenkant prachtig beschilderd (afb. 1). Hoewel er wel meer fraaie lijkst van uit het Middenrijk bestaan, is dit een waar topstuk, dat in kunsthistorische overzichten steeds opnieuw wordt afgebeeld. Het is bovendien bijna het enige object uit de grafinventaris van Djehoetinacht dat sinds de ontdekking ervan, bijna een eeuw geleden, is gepubliceerd. En dat is vreemd, want het graf, dat bij de ontdekking weliswaar al beroofd was, bevatte nog het grootste deel van de oorspronkelijke inventaris. Daartoe behoort onder meer de grootste collectie grafmodellen die ooit in een Egyptisch graf uit het Middenrijk is aangetroffen. In dit artikel wordt dit bijzondere graf, waarvan van 18 oktober 2009 tot 16 mei 2010 in

Boston de grote expositie 'Secrets of Tomb 10A: Egypt 2000 BC' wordt gewijd, gedetailleerder beschreven.

REISNER EN DE EGYPTISCHE COLLECTIE IN BOSTON

Het graf werd in 1915 ontdekt door het team van de Amerikaan George Andrew Reisner. De complete documentatie van de opgraving, die Reisner zorgvuldig had bijgehouden, wordt nu in het Museum of Fine Arts bewaard: een dagboek van Reisner zelf, een dagboek van zijn voorman Sayyid Ahmad Sayyid, foto's en talloze veldtekeningen en plattegronden. Bovendien beheert het museum in Boston ook het overgrote deel van de grafinhoud zelf. Het is dus mogelijk om de opgraving tot in detail te volgen en tot op zekere hoogte de vondst-situatie te reconstrueren.

Aan het begin van de negentiende eeuw werden overal in Europa grote Egyptische museum-

1. Detail van de binnenkant van de lijkst van Djehoetinacht. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston)^A

2. Grondplan van Dayr al-Barshā (Tekening Martin Hense, *Regula*. © Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

collecties gesticht, bijvoorbeeld in Londen, Parijs, Berlijn, Turijn en Leiden. De daar tentoongestelde stukken waren meestal verworven door de aankoop van verzamelingen die door niet erg wetenschappelijk onderlegde avonturiers in Egypte bijeen waren gesprokkeld. In de Verenigde Staten groeide vroeg in de twintigste eeuw het verlangen om niet voor het oude Europa onder te doen. Vaak met de steun van rijke privépersonen ontstonden zo overal grote Egyptische museumcollecties, waarvan die in het Metropolitan Museum of Art in New York en in het BMFA in Boston wel de bekendste zijn. Deze nieuwe musea gingen echter heel anders te werk dan een eeuw eerder in Europa gebruikelijk was. Ze zonden professionele wetenschappelijke missies het

veld in, niet alleen met het doel om voorwerpen voor de musea op te graven, maar ook om deze zo goed mogelijk te documenteren. Reisner, die hoogleraar was aan Harvard, maar ook verantwoordelijk was voor de Egyptische collectie in Boston, deelde de directeur van het BMFA in 1911 mede dat de inmiddels al redelijk omvangrijke verzameling nog een groot hiaat vertoonde: er was nog bijna geen kunst uit het Middenrijk. Zo ontstond het plan om opgravingen in Kerma en Dayr al-Barshā uit te voeren. Nadat in 1913 de concessie voor de laatstgenoemde site was verworven, begon het werk in maart 1915, midden in de Eerste Wereldoorlog. Het begin van de campagne van dat jaar werd besteed aan de afronding van het werk in Kerma (in het noorden van de huidige Soedan). Daarna vertrok Reisners team naar het noorden. Het dagboek wekt de indruk dat Reisner nauwelijks voorkennis had van het terrein waar hij zou gaan werken. Nergens geeft hij er bijvoorbeeld blijk van dat hij de grote publicatie van Newberry en Griffith, *El Bersheh 1-11*, die toen toch al 20 jaar oud was, kende. Ook lijkt hij zijn werk op de verkeerde plaats te zijn begonnen.

AANKOMST IN DAYR AL-BARSHĀ

Op 17 maart 1915 arriveerde Reisner met de trein in Mallawi, reisde per koets naar de veerboot, stak over naar de oostelijke oever van de Nijl, en liet zijn uitrusting met ezels en kamelen naar de rand van de woestijn ten zuiden van het dorp al-Barshā brengen, waar hij de volgende dag ook een veldverkenning uitvoerde. Blijkbaar verliep die teleurstellend, want later op de dag vertrok Reisner naar het nabijgelegen Dayr al-Barshā voor een korte

verkenningstocht. De volgende dag werd het kamp daar naar toe verplaatst. Op deze plaats zouden de activiteiten in de daarop volgende maanden worden voortgezet. Over het waarom van deze verplaatsing zwijgt het dagboek. Maar aangezien het doel was kunst uit het Middenrijk te verzamelen, kan het niet anders dan dat Reisner van het begin af aan naar Dayr al-Barshā wilde – dat is namelijk de enige site in de wijde omtrek waar materiaal uit die tijd te vinden is. Echter, omdat Egyptologen Dayr al-Barshā even hardnekkig als incorrect met ‘Bersheh’ aanduiden, is de verwarring rond de start van Reisners campagne wel begrijpelijk.

Dayr al-Barshā ligt op de overgang van de Oostelijke Woestijn naar het vruchtbare land van het Nijldal. Ten oosten van het dorp ligt een brede strook golvend woestijnland, dat een kleine kilometer verder plotseling steil oprijst. Juist ten oosten van het dorp worden de ruige bergen van de Oostelijke Woestijn doorsneden door de Wadi Nākhā [red.: spreek uit als Wadi Nachla]. Dit hele gebied (zeker 1 km²) is bezaaid met graven, maar Reisner was vooral geïnteresseerd in het plateau bovenaan de noordelijke flank van de wadi, waar de nomarchen (provinciegouverneurs) uit het Middenrijk begraven waren (afb. 2, zone 2; afb. 4).

Reisners tweede kamp werd ingericht op een kleine verhoging, midden in de monding van de wadi, dichtbij het pad naar het plateau met de Middenrijks graven (afb. 3). Het kamp bestond uit een klein aantal tenten voor hemzelf en zijn gezin, en voor zijn assistent Hanford Lyman Story. Hij had ook een groep ervaren arbeiders uit Kift, dicht bij Luxor, in dienst, voor wie geen tenten beschikbaar waren. Het dagboek van Reisner vermeldt dat zij onder de blote hemel sliepen. Tot 28 maart, toen ze tijdens (!) een zware zandstorm stenen hutten voor zichzelf bouwden. Verder had Reisner arbeiders uit het dorp in dienst.

Kennelijk verwachtte men weinig bijzondere vondsten, want voor zover uit het dagboek kan worden opgemaakt, gaf de Egyptische Oudheidkundige Dienst nauwelijks blijk van belangstelling voor het werk, en Reisner zelf vertrok na enkele weken naar Caïro, waar hij het grootste deel van de campagne doorbracht. In feite werd het werk ter plaatse dus vooral

3. Links: View of the desert plain from the Middle Kingdom terrace of Deir el-Bersha with Reisner's camp at right, April 27, 1915, Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph A2200_NS. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

uitgevoerd door Lyman Story, een jonge man die geen ervaring met Egyptische archeologie had, en die om geen andere reden aan Reisners staf lijkt te zijn toegevoegd dan dat hij, als archivaris van het BMFA, nu eenmaal beschikbaar was. Gezien deze achtergrond kan men alleen maar bewondering hebben voor wat Story tot stand wist te brengen: het dagboek en de overige documentatie mogen dan naar moderne maatstaven veel te beperkt zijn, in vergelijking met wat in 1915 gebruikelijk was, zijn ze wonderlijk helder en accuraat.

Zijn werk verdient des te meer waardering omdat de werkomstandigheden zeer moeilijk waren. Het dagboek maakt herhaaldelijk melding van grote hitte of zandstormen, die er soms toe leidden dat het werk moest worden

4. De puinkegels van Zone 2 op de noordelijke heuvel (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

gestaakt. Het team zal bovendien bezorgd hebben gekeken naar de bedoeïenen die de rotsgraven uit het Oude Rijk op de zuidflank van de wadi ‘gekraakt’ hadden – precies de groep graven waar de Leuvense missie in 2007 het onverstoorte graf van Henoe vond (afb. 2, zone 7). We weten niet precies hoe de relaties met deze woestijnbewoners waren, maar geruststellend kan hun aanwezigheid niet zijn geweest. Verslagen van andere onderzoekers, die de regio tussen de tachtiger jaren van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw bezochten, maken vaak melding van grafroof door bedoeïenen, een activiteit die kennelijk een grote impuls kreeg na de ontdekking van de Amarna-tabletten. Deze goed verkoopte spijkerschrifttabletten brachten de bedoeïenen op de gedachte in de hele omgeving andere antiquiteiten op te gaan sporen. Juist in Dayr al-Barshā leidde dat tot grote verwoestingen.

Sommige musea verwierven in het eerste decennium van de twintigste eeuw prachtige lijk-kisten uit Dayr al-Barshā. De correspondentie over de aanschaf, die in sommige museumarchieven nog te vinden is, geeft aan dat agenten van de musea destijds regelmatig naar Dayr al-Barshā reisden om daar hun slag te slaan. In het dorp bestond blijkbaar een levendige handel in antiquiteiten. Er is daarom weinig fantasie voor nodig om te bedenken hoe de komst van de Amerikanen met hun vele tientallen graafarbeiders door de lokale bevolking werd begroet (zie kader).

Reisner besteedde vooral aandacht aan het plateau hoog op de noordelijke flank van de wadi, waar zich de gouverneursgraven uit het Middenrijk bevinden (afb. 2, zone 2; afb. 4). Dat terrein was bijzonder onoverzichtelijk. Hoewel de graven in hun oorspronkelijke toestand tot de mooiste van het Middenrijk behoord moeten hebben, was daar, anders dan bijvoorbeeld in het sterk vergelijkbare Bani Hasan [red.: Beni Hasan], niet veel meer van te zien. De graven waren namelijk uitgekapt in een bijzonder fijne, goed bewerkbare kalksteenlaag. Reeds vroeg in het Nieuwe Rijk trok deze laag de aandacht, en werden er steengroeven geopend, waarbij de Middenrijks graven niet gespaard werden. Nog in de Oudheid lijkten de grote hallen die de mijnwerkers hadden uitgekapt de bergtop zodanig te hebben verzwakt

Uit het opgravingsdagboek van Reisner:

March 24, Wednesday

Work on object register.

At 4 P.M. Said¹ reported that Ali Sabek, having gone up to the works, had found the baskets and tools missing (baskets, hoes, stone hammers, crow-bars). He made a few inquiries of the guards and went to see the Omdeh² of Der-el-Bersheh (a Copt). On returning from my bath about 6 I found the Omdeh, the Presbyterian preacher, and Said waiting for me in the big tent. The Omdeh had brought with him the chief of the small Arab³ camp – named Mohammed. The latter was left outside. The Omdeh told me he was ashamed before me for the good name of his village, that it was not a theft, but that the “one outside” had hidden the tools in order to make trouble. He would do as I said: either report the affair to the Merkez⁴ officials or attempt to recover them himself by “siyāsa”.⁵ Said put in that my first intention was to report to the Merkez but that as he the Omdeh was a decent man and the people otherwise well-behaved, we preferred not to make any more trouble than necessary. I said “siyāsa” was the best plan for everybody. The Omdeh went out and talked to the Arab. When he came back, he said he had told him (the Arab) that we suspected one of our men who had been dismissed that day, that we wanted him (the Arab) to come early and track the thief to where he had deposited the tools. The Arab was glad of the chance to escape from the affair and had promised to find the tools without fail the first thing in the morning. They then left.

The above is the gist of the two conversations – but we talked of many other things as usual.

Said accompanied the party a little way and then came back. He learned that the Arab is a friend of the Omdeh's, brought his camp of about 40 people to its present site about 10 months ago, lives under the protection of the Omdeh and does his dirty work (theft, assault + battery, etc.). He came from the large camp near el-Bersheh (to the south), the father was formerly antiquities guard and was dismissed by Sheik Khallul⁶ to make room for the present guard (Mayūk). The family have been employed by previous excavators here and have been the chief illicit excavators in the intervals. They are now encamped in the o.k. cemetery.⁷ This was reported to the Government a short time ago by the guard. When an inquiry was made of the Omdeh, he certified that the Arabs were not camped on antiquities. This Arab wanted to supply donkeys to bring our water, but was exorbitant in his demands and we exchanged donkeys from a Christian.

It is quite clear that the Arab hid the tools, that the Omdeh knows it, perhaps knew it before the fact, and that he is now in a great funk between offending us and offending the Arab. At 8:30, my men found the tools in the big pit on top of the plateau.⁸ They would have found them before but we had no rope long enough to reach the bottom and had to borrow one. This is a score for us. They have now given themselves away; and we have got our tools without their help. We must see what can be done to curb the lawlessness of these Arabs.

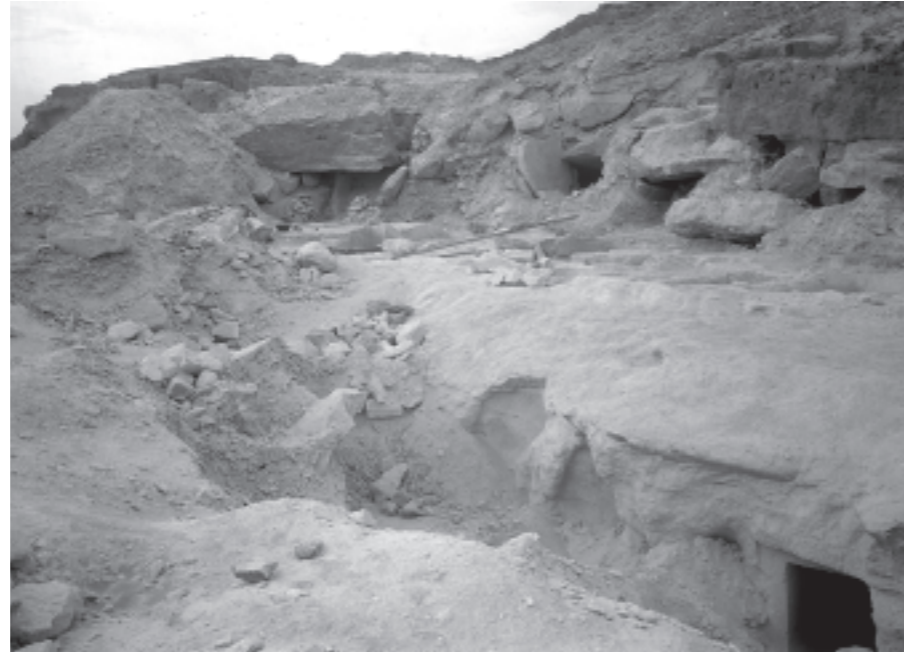
dat het tot grote instortingen kwam, die alleen het fraai gedecoreerde graf van gouverneur Djehoetihotep min of meer intact lieten.

De rest van het terrein bood echter een woeste aanblik. De hele flank van de wadi was bedekt met dikke lagen puin uit de steengroeven, waaruit kolossale rotsblokken omhoog staken (afb. 5). Toen Reisner ten tonele verscheen, hadden onderzoekers en grafrovers zich hier en daar toegang tot de graven verschaft door openingen in het puin te graven. Al met al moet het moeilijk zijn geweest de architectuur van de graven nog te herkennen. Tot op zekere hoogte had de kaart van Newberry uitkomst kunnen bieden, maar zoals gezegd had het team daarvan geen exemplaar bij zich. Uit de dagboeken blijkt trouwens dat heel wat zaken die in Newberry's tijd zichtbaar waren, dat in 1915 niet meer waren. Ongetwijfeld kwam dit doordat er bij opgravingen en rooftochten voortdurend puin werd verplaatst, zonder dat het terrein volledig werd blootgelegd. In het westelijk deel is dit nog heden ten dage goed te zien. Het team van Reisner is nooit zover doorgedrongen, en deze sector biedt dan ook nog ongeveer dezelfde aanblik als honderd jaar geleden. In het glooiende puin uit de steengroeven ziet men hier op regelmatige afstand kraters, die moeten zijn ontstaan toen men op zoek was naar nieuwe graven.

DE OPGRAVINGEN

Reisner wilde het werk overzichtelijk aanpakken. Hij besloot de flank van de wadi systematisch van oost naar west op te graven (afb. 6). Al het verwijderde puin werd over de rand van de wadi gegooid, zodat overal de naakte rots aan de oppervlakte kwam. Op deze manier werden bijna alle grafschachten in het oostelijke en centrale deel van het terrein opgespoord en in kaart gebracht. Alle graven werden ook genummerd. Nog altijd zijn de nummers die Reisner met klodders zwarte verf aanbracht, boven in de grafschachten te zien.

Het graafwerk was door de vele instortingen zeer moeilijk, omdat overal grote rotsblokken in de weg lagen. Uit het dagboek blijkt dat Reisner dit op een praktische manier oploste. Op 1 april huurde hij drie arbeiders uit het dorp in, die de blokken met dynamiet opbliezen. Deze methode schijnt Reisner goed te zijn bevallen. Herhaaldelijk bevat zijn dagboek

5. View of rubble and tombs on the Middle Kingdom terrace of Deir el-Bersha, April 27, 1915. Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph B2471_NS. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

6. The Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition, work in progress, April 4, 1915, Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph C6771. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

van nu af aan opmerkingen als: 'continued all day by blasting'.

De eerste drie weken was Reisner nog zelf ter plaatse, kennelijk om Story te tonen hoe het werk verder moest worden aangepakt. Maar op 6 april vertrok hij met zijn gezin naar Caïro. Story stond er nu alleen voor, weliswaar met de ervaren Egyptische voorman Sayyid als steun en toeverlaat. Van diens invloed vindt men in de dagboeken herhaaldelijk duidelijke aanwijzingen. Op 25 april bijvoorbeeld werd het opgraven van een grote schacht in het graf van Ahanacht 1 gestaakt, omdat deze naar het oordeel van Sayyid kort tevoren ook al geopend moest zijn geweest. Dat de voorman, net als Story, een eigen opgravingsdagboek bijhield, maar dan in het Arabisch, is eveneens een saillant detail, waarvan ons van andere opgravingen geen analogieën bekend zijn.

De onervaren Story liet zich van zijn beste kant zien. Iedere dag noteerde hij kort en bondig in welke schachten gegraven was (vaak vier of vijf tegelijk), en somde hij de vondsten op. Hij maakte ruwe schetsen en plattegronden van graven, die bij ons heronderzoek vaak van behoorlijke kwaliteit blijken te zijn, fotografeerde, en onderhield telegrafisch contact met Reisner om hem op de hoogte te houden van de vorderingen. De opgravingen in het centrale deel van het plateau met de Middenrijks graven waren op 5 april begonnen. Foto's van de beginsituatie tonen dat het puin uit de steengroeven hier toen vele meters hoog reikte (afb. 5). Wat erachter lag was natuurlijk onduidelijk. Toen op 23 april het puin en de steenblokken grotendeels geruimd waren, kon Story doordringen tot een ingestorte grafkapel, waar in de bodem een grote schacht opdook, die het nummer 10A kreeg. Die vondst was op zich niet bijzonder. Gedurende de maand, waarin de opgraving inmiddels aan de gang was, waren er meer van zulke graven gevonden. Het dagboek meldt over graf 10 dan ook niet meer dan:

Clearing white limestone from Tomb 10. This tomb is under massive debris in back of Tomb no. 7.

De opgraving leverde dus maar weinig op. Het zal dan ook geen verrassing zijn geweest toen Story op 24 april een telegram van Reisner ontving met de opdracht de werkzaamheden tegen 5 mei af te ronden. Klaarblijkelijk was Reisner niet van plan om zelf nog op het terrein terug te keren. Het zou echter anders lopen. Op 27 april was Story nog steeds bezig om de schacht van graf 10 leeg te maken. Het dagboek meldt:

Clearing limestone, flint and fine dark dirt debris from Pit A, Tomb No. 10. In debris a large number of figures from model boats; lower part of unfinished seated limestone statuette; large pieces of fibre rope; one glazed steatite cylindrical bead and one oval carnelian bead.

Hoewel er dus heel wat vondsten te noteren vielen, maakt de beschrijving duidelijk dat de schacht beroofd was. Het feit dat er fragmenten van (blijkbaar niet meer intacte) grafmodellen en andere delen van de grafinventaris werden gevonden wijst hierop, net zoals de donkere schachtvulling. Originele schachtvullingen zijn immers van helder wit kalksteengruis. Puin zoals Story beschrijft is typisch voor de schachtvulling die rovers in een open-

7A. View down the shaft of tomb 10A, April 30, 1915. Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph C6800. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

7B. Situatie in 2009, met in het noorden de drie rotsblokken die Reisner niet verplaatst heeft (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

staande schacht dumpten als ze een andere schacht aan het legen waren. In de voorafgaande weken waren er al veel van zulke schachten gevonden. Niets wees er dus op dat schacht 10A meer te bieden had dan die andere. Ook op 28 april vielen niet veel bijzondere vondsten te melden. Wel merkt Story laconiek op:

Late this afternoon, the massive debris over Tombs 10 + 11 began to settle, and the men lost no time in leaving pit A of Tomb 10.

Voor wie het terrein kent, is het duidelijk wat er gebeurd was. De opgravingen hadden ertoe geleid dat enorme massa's puin uit de steengroeven verwijderd waren. Hierdoor, en door het werken met dynamiet, moeten de ingestorte antieke steengroeven ernstig verzwakt zijn geraakt. Juist boven graf 10 kwamen de rotsblokken daardoor in beweging. Maar dat weerhield Story er niet van het werk op 29 april voort te zetten (zie afb. 7A).⁹ Hij schrijft:

At the bottom of the pit in front of the chamber are a number of mud bricks. One closing block (right-hand) still in place; in place of the other is a heavy side for a large wooden coffin. A small surface at the top of the entrance to the chamber was cleared and Reis Said and I were lowered into the chamber. One of the large inscribed coffins (that of the man) is intact with exception of one end which had been pulled out; the coffin of the lady has been pulled completely apart and her

head carefully placed on top of the outer coffin. One side of her coffin, with a fine inscription, leans against the west wall and the rest of the coffin is scattered about, a great part of it being outside in the pit. The only other objects visible are a number of model boats and two alabaster jars. The chamber is half full of debris. A telegram was sent to Dr. Reisner.

De volgende dag werkte Story niet meer in de grafkamer, waarschijnlijk uit angst om hier door onervarenheid schade aan te richten. Pas op 1 mei, toen Reisner inmiddels was teruggekeerd, werd het werk voortgezet.

ONTDEKKING VAN HET GRAF VAN DJEHOETINACHT

Hoewel dit een rustdag was, werkten negentien oudere arbeiders door. Het dagboek, waar Reisner nu ook weer bijdragen aan leverde, vermeldt dat grote stukken lijkst die in de weg lagen omhoog werden getakeld. Gaandeweg werden nu ook delen van de teksten op de kisten leesbaar, waaruit bleek dat in dit graf een man en een vrouw, beide met de naam Djehoetinacht, begraven waren. Ook werd steeds duidelijker dat het om een zeer bijzondere vondst ging. En dat was een probleem. Als het kamp op 5 mei gesloten zou worden, zoals de bedoeling was, kon het werk nooit op tijd worden afgerond. Op 2 mei stuurde Reisner daarom het volgende telegram naar zijn directeur:

8A. The Inner and outer coffins of Governor Djehutynakht in situ, viewed from the burial shaft of tomb 10A, May 3, 1915, Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph C6810. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

8B. A pile of tomb models thrown next to a coffin by tomb robbers, May 7, 1915, Harvard University--Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph C6816. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

9. Enkele voorbeelden van de grafmodellen van Djehoetinacht.

A. MFA 21.807. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston)^B

B. MFA 21.829. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston)^C

Musart Boston Most important continue work Bersheh. Story's departure before May 26 upsets whole plan. Please reconsider order. Reisner

De opgravingsfoto's geven een goede indruk van de omvang van de taak die de opgravers te wachten stond. De grafkamer was vrij groot en bevatte bovendien twee uitzonderlijk rijke graven. De heer Djehoetinacht was begraven in twee in elkaar passende lijksteden (afb. 1 en 8A); de dame Djehoetinacht zelfs in drie. De buitenkisten waren van groot formaat. Rovers hadden van de lijksteden van de man de hoofdeinden verwijderd, waardoor ze de mummie gemakkelijk konden bereiken. De drie kisten van de vrouw waren echter helemaal uit elkaar gehaald, en de planken ervan lagen over de schacht en de grafkamer verspreid. Op de lijksteden hadden tientallen grafmodellen gestaan: modellen van funeraire barken bijvoorbeeld, of beelden van offerdragers. De rovers hadden dit alles van de deksels geveegd, waardoor de ruimte tussen de kisten en de wand van de graf-

In 2007 hebben we geprobeerd eens met deze grijsaards in gesprek te komen. Immers, als hun leeftijd klopt, dan moeten ze al geleefd hebben toen Reisner in Dayr al-Barshā werkte. Helaas lijkt hij weinig indruk te hebben gemaakt.

kamer bijna helemaal gevuld was met gebroken modellen (afb. 8B, 9A-B). Alvorens dit alles kon worden verwijderd, moest het zo nauwkeurig mogelijk in de originele positie worden gefotografeerd. Daarna moest alles omhoog worden getakeld, geconserveerd en verpakt. Op 3 mei werd daarom een steengroef op ongeveer 100 m afstand van het graf tot een soort werkplaats omgebouwd (afb. 10). Daarna duurde het nog tot 13 mei voordat de hele grafkamer leeg was. Opvallend genoeg ging de opgraving in andere delen van het terrein (en trouwens ook in de directe omgeving van graf 10) intussen gewoon door, waarbij nog steeds veelvuldig gebruik werd gemaakt van dynamiet.

Uiteindelijk konden op 18 mei de (uit elkaar gehaalde) lijksteden de berg af worden gesjouwd. Hoewel de dagboeken daar niet expliciet melding van maken, zullen rond die tijd ook de pakkisten met de andere vondsten naar beneden zijn gebracht. Daar zijn geen foto's van bewaard, maar in de lokale overlevering is de gebeurtenis nog niet helemaal vergeten – hoewel bijna. In het moderne Dayr al-Barshā wonen nogal wat oude mannen, van wie beweerd wordt dat ze meer dan honderd jaar oud zouden zijn.

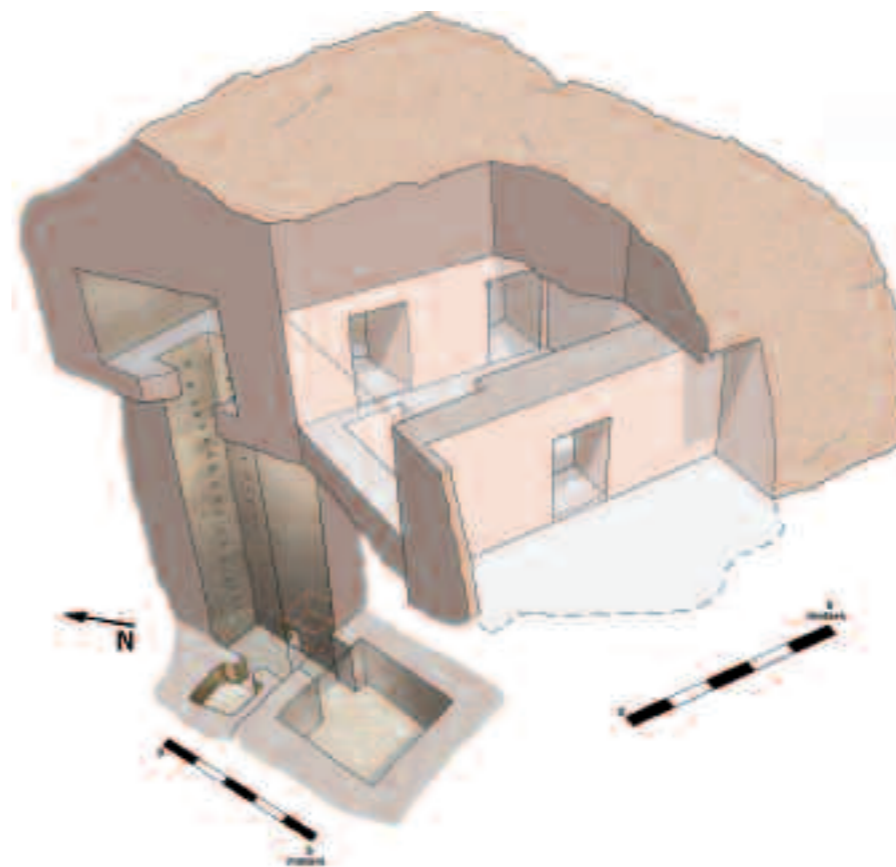
10. Back panel of the outer coffin of Governor Djehutynakht, interior side, photographed in the “quarry workroom”, May 9, 1915, Harvard University–Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph B2495_NS. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009. Museum of Fine Arts, Boston).

Bijna niemand weet zich meer iets van hem te herinneren, behalve Musa. Volgens zijn persoonsbewijs is hij in 1911 geregistreerd, en omdat de registratie niet bij de geboorte maar vaak pas vele jaren later plaatsvond, moet Musa een kleine jongen zijn geweest toen Reisner kwam. Hij herinnert zich helaas niet zelf iets van de opgravingen gezien te hebben, maar zijn vader vertelde hem dat de buitenlanders een zeer grote kist gevonden hadden, die met 40 man naar beneden moest worden gedragen. Later herhaalde Mūsa het verhaal, maar toen bleken alleen al voor het dragen van

het deksel 40 man nodig te zijn geweest. Dit verhaal zal wel overdreven zijn, en de kist die de vader van Musa zag, was waarschijnlijk eerder een pakkist dan een Oudegyptische lijk-kist.

HERNIEUWD ONDERZOEK

Op 23 en 29 mei werden de vondsten tenslotte per boot naar Caïro gebracht. Reisner is na deze opgravingscampagne niet meer teruggekeerd naar Dayr al-Barshā, en sinds zijn expeditie in 1915 werden er geen wetenschappelijke activiteiten meer ontplooid in het graf van

12. Reconstructietekening van het graf van Djehoetnacht (tekening Martin Hense, *Regula*. © Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

gouverneur Djehoetnacht. De schacht bleef open liggen, en door de jaren heen stapelde invallend puin zich op de bodem op. De documentatie van Reisner en Story was naar de toenmalige normen misschien uitstekend, naar moderne standaarden laat ze nogal wat te wensen over. Dit geldt in het bijzonder voor de

architectonische tekeningen en de fotografische documentatie. Daarom werd de schacht van Djehoetnacht in maart-april 2009 opnieuw leeggemaakt door het Dayr al-Barshā Project, georganiseerd door de KU Leuven (afb. 11). Misschien had Reisner hier en daar toch wat over het hoofd gezien?

Tijdens de nieuwe campagne werd voor het eerst de bovenstructuur van het graf gedetailleerd opgemeten. Door de vele instortingen is daar momenteel niet veel van over, maar toch kunnen kleine sporen in de rots nog een idee geven van hoe het ooit is geweest. Op de reconstructietekening (afb. 12) is zichtbaar hoe de bovenbouw in feite bestaat uit twee kamers, waarvan de voorste kamer het zwaarst verwoest is. Toch valt hier een eigenaardigheid op: deze voorste kamer leidt niet alleen naar de kamer met de schacht van de heer en de dame Djehoetnacht, maar eveneens naar een parallel gelegen kamer met daarin ook een rechthoekige schacht (Reisner schacht 6D). Wat de relatie is tussen de personen die in de twee schachten begraven werden, is niet duidelijk. De schacht van Djehoetnacht is de enige die op de reconstructietekening weergegeven is, en ze bevindt zich in een kamer die dieper gelegen is dan de voorste kamer. De schacht is 10,14 m diep op haar meest on-

11. Bovenaanzicht van de schacht van Djehoetnacht in 2009 (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

13. De toegangen tot de twee zijkamers onderaan de schacht. Ten noorden liggen de drie rotsblokken met daaronder het sluitblok van één van deze twee kamers (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

14. Opgraven in het puin in de schacht van Djehoetinacht (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

diepe punt, namelijk in het noorden. Van hieruit helt ze geleidelijk aan af naar het zuiden, een helling die zich voortzet in de grafkamer ten zuiden van de schacht. Dankzij deze helling was het voor de oude Egyptenaren een stuk gemakkelijker om de zware houten lijk-kisten van Djehoetinacht en zijn vrouw in de grafkamer te krijgen. Het puin was opgehoopt tot op een hoogte van 8,90 m onder de rand van de schacht. Een gedeelte van dit puin was in de grafkamer geschoven, die verder volledig leeg was. Reisner had zijn werk grondig gedaan. Buiten de grafkamer zijn er nog twee andere onderaardse ruimtes: in zowel de oostelijke als de westelijke wand van de schacht zitten op het vloerniveau twee kleine zijkamers, waarin ooit offergaven lagen, die meebe-graven waren (afb. 13).

Bij het ruimen van het puin in de schacht werden slechts sporadisch sporen van de grafuit-rusting van Djehoetinacht gevonden (afb. 14). Zo lag er een handvol kralen van faïence en steatiet op de bodem van de schacht, en Reisner was slechts één houten roeispaan van de vele modelboten uit het graf vergeten. Wel werden er talrijke kleine fragmenten van de cederhouten lijk-kisten gevonden, die meestal afkomstig waren van de hoeken. Grafrovers hadden de hoeken van het hoofdeinde van de kisten versplinterd om zo gemakkelijk toegang te krijgen tot de mummie, maar vooral tot de mogelijke juwelen die erbij begraven waren. Slechts op een handvol houtsplinters werden sporen van inscripties gevonden, die ooit deel uitmaakten van de uitgebreide collectie fune-raire spreuken die op een aantal lijk-kisten ge-schilderd was.

In de oostelijke zijkamer werd een opmerke-lijke vondst gedaan. Vlak achter de ingang tot deze kleine ruimte lag een gemummificeerde voet, samen met een aantal andere menselijke beenderen. Daar een stuk van het bekken be-waard is, is duidelijk dat het hier om de resten van een vrouw gaat. De beenderen lagen niet in situ, maar leken hier opzettelijk geplaatst te zijn door de vorige opgravers. We weten uit het verslag van Reisner dat er heel wat mense-

15A. The entrance to the chamber of tomb 10A, one blocking stone still in place, May 2, 1915, Harvard University-Boston Museum of Fine Arts Expedition Photograph C6807. Photograph by Mohammed Shadduf. (Photograph © 2009, Museum of Fine Arts, Boston).

15B. Ingang tot de grafkamer in 2009 met recentelijk opgehoopt puin (© Dayr al-Barshā Project, KU Leuven).

lijke skeletresten aanwezig waren in de grafkamer, maar dat deze door de grafrovers uit elkaar getrokken waren en verspreid in de kamer gevonden werden. Hoewel Reisners dagboek vermeldt dat de menselijke overblijfselen naar de oppervlakte gebracht werden, zijn er slechts één gemummificeerd hoofd en één vinger werkelijk in de archieven van het BMFA in Boston opgenomen. Dit is bijzonder jammer wat de torso van de vrouw Djehoetinacht betreft, waarvan op een foto uit 1915 te zien is dat deze in de zuidwestelijke hoek van de grafkamer gevonden werd. Waar de torso momenteel is, is een raadsel. Mogelijk hoorden de beenderen die nu in de zijkamer teruggevonden zijn tot dezelfde dame. Verder onderzoek is op dit vlak nog noodzakelijk.

Een vergelijking van de foto's die Reisner een kleine 100 jaar geleden maakte tijdens de op-graving van de schacht met de situatie vandaag de dag leverde enkele interessante inzichten op. Ten eerste stond één van de twee sluitblokken voor de ingang van de grafkamer van Djehoetinacht in Reisners tijd nog op zijn plaats (afb. 15A). Dat is nu niet meer het geval (afb. 15B). Om de omvangrijke grafinhoud en vooral de gigantische houten panelen van de lijk-kisten uit de grafkamer te kunnen halen, zag Reisner zich genoodzaakt om het sluitblok te verwijderen. Dit blok had ruwweg afmetingen van 200 x 70 x 30 cm, wat alleen al de verplaatsing van het blok tot een arbeidsintensieve onderne-ming zou maken. Daar fragmenten van dit sluitblok opgestapeld gevonden werden in de zijkamers van de schacht, heeft Reisner duidel-ijk voor de gemakkelijkste oplossing gekozen en het blok stukgeslagen.

Dankzij deze fragmenten hebben we wel een aantal details van het sluitblok kunnen recon-strueren. Zo was de buitenzijde van het blok slechts ruw afgewerkt, maar de binnenzijde volledig glad gepolijst. Onderaan bevonden zich in elk sluitblok twee groeven, die gediend hebben om de touwen te leiden waarmee de blokken naar beneden gelaten waren. Het kwaliteitsverschil tussen de kalksteen van de sluitblokken en die van de rots waarin de schacht uitgehakt is, maakt duidelijk dat de sluitblokken pas na het voltooiën van de schacht naar beneden gelaten zijn en niet ter plekke gehouden werden. De kalksteen van de sluitblokken is zeer fijn met zo goed als geen fossiele onregelmatigheden, terwijl de schacht zich bevindt in een laag ruwere kalksteen met veel fossiele resten.

Een ander interessant gegeven bevindt zich in het noordelijke gedeelte van de schacht. Op een foto van Reisner liggen daar drie natuur-lijke kalkstenen blokken met reusachtige af-metingen op elkaar gestapeld (afb. 7A). Diezelfde drie stenen bleken dit jaar nog in exact dezelfde positie te liggen (afb. 7B). Dit betekent dus dat Reisner die blokken niet ver-plaatst heeft, en dat het puin dat eronder zat, nog niet opgegraven was. Bovendien is al op de foto van Reisner een fijn bewerkt rechthoe-kig blok zichtbaar dat geklemd zat onder de drie rotsblokken, en dat afgelopen maart nog steeds op dezelfde plaats lag.

Nadat de drie rotsblokken verplaatst waren, lag er nog een dunne laag puin op het bewerkte blok, dat een sluitblok van één van de twee zij-kamers in de schacht bleek te zijn. In dit puin

werd een gebroken schaalte gevonden met daar omheen een aantal verbrijzelde beenderen. Gelijksortige bijgiften werden ook links en rechts naast het sluitblok gevonden, maar hier waren de beenderen in een betere staat bewaard (afb. 16). Het aardewerk bleek te variëren van kleine schaaltes tot zeer grote schalen met touwindrukken aan de buitenkant. Dit soort aardewerk is bekend uit andere graven en werd gebruikt om vleesoffers op te presenteren. De beenderen die in combinatie met de potscherven gevonden werden, passen goed in dit beeld aangezien ze allemaal afkomstig zijn van gevogelte.

Het is niet zo bijzonder dat er drie eenden geïdentificeerd werden in dit ensemble, aangezien eenden gebruikelijke voedseloffers waren. Dat er echter ook twee kraanvogels tussen blijken te zitten, is des te opmerkelijker. Bovendien zijn op de poten van de kraanvogels duidelijke sneden te zien, wat aanduidt dat ze afgesneden waren op het moment dat ze als offergave in het graf bijgezet werden. Van kraanvogels weten we dat ze in het Oude Rijk in gevangenschap gehouden werden en kunstmatig gevoed werden. Dit wordt geregeld getoond in grafreliëfs, en kraanvogels werden ook afgebeeld als voedseloffer. Uit het Middenrijk is dit gebruik echter veel minder bekend. Enkel in het graf van gouverneur Djehoetihotep

– dat slechts op enkele meters verwijderd ligt van dat van Djehoetinacht – en in een recent ontdekt gouverneursgraf in Assioet komen scènes voor waarin kraanvogels gevoed worden. Dat we in de schacht van Djehoetinacht tastbaar bewijs hebben voor het feit dat kraanvogels tijdens het Middenrijk als voedseloffer bijgezet konden worden, complementeert de schaarse gegevens die uit iconografische bronnen bekend zijn.

STILLE GETUIGEN VAN DE REISNER-EXPEDITIE

Tijdens de heropgraving van de schacht kwamen er geregeld restanten van de expeditie van Reisner aan het licht. Zo werd in de grafkamer één van de borstels gevonden die Reisners werkmannen gebruikt hadden. Door het puin heen kwamen stukjes van een envelop naar boven die uiteindelijk weer in elkaar ge-

16. Bijgiften van aardewerk en beenderen van gevogelte naast het sluitblok van een zijkamer (© Dayr al-Barshā Project, ku Leuven).

17. Kaarsen en luciferdoosjes van de Reisnermissie (© Dayr al-Barshā Project, ku Leuven).

puzzeld kon worden. De geadresseerde was de *ghafir* (bewaker) van de *chawaga* (buitenlander) Reisner. Er werden ook krantensnippers gevonden, waarvan er één gedateerd was op 12 mei 1915, één van de laatste dagen waarop gegraven werd. Kranten werden waarschijnlijk samen met katoenen watten gebruikt om de vondsten – die in houten kisten verpakt werden – tegen stoten te beschermen. Het lijkt erop dat Reisner grote stapels hiervan uit Caïro had meegebracht, want bij onze opgravingen vinden we overal op het terrein krantensnippers uit juist die tijd terug. Sommige daarvan bevatten frontnieuws uit 1915, andere gaan over minder schokkende, maar pittoreske gebeurtenissen. Zo vonden we een paar jaar geleden een stuk van een krant uit Alexandrië, waarin de gemeente boeren opriep om op 25 april 1915 met muilieren naar de ‘Pont du Bassal’ (de ‘uienbrug’) te komen, omdat de autoriteiten er daarvan vijftig wilden kopen. Steeds opnieuw blijken de krantensnippers precies uit de weken te stammen dat Reisner in Caïro was. Andere sporen van de vorige opgravers waren luciferdoosjes en sigarettenpapiertjes, nagels en hout waarmee kratten gemaakt werden voor het transport van de oudheden (afb. 17), en kaarsen. Naast de ingang tot de grafkamer stonden twee kaarsstompjes van bijenwas, waarschijnlijk op exact dezelfde plaats waar ze uitdoofden in 1915. In een tijd toen zaklampen met batterijen nog niet tot de basisuitrusting van een archeoloog behoorden, was dit de enige manier om licht te krijgen in een ruimte die meer dan 10 meter onder de grond zit. Plekken met gestold kaarsvet en roetplekken op het plafond overal in de grafkamer zijn de stille getuigen van het werk van Reisners ploeg.

VERDER LEZEN

- Brovanski, E., Freed, R.E., Kaper, O.E., Lachevre, J.-L., Robinson, M., Silverman, D.P., Van Walsem, R. en Willems, H., *Bersheh Reports 1. Report of the 1990 Field Season of the Joint Expedition of the Museum of Fine Arts, Boston; University Museum, University of Pennsylvania; Leiden University* (Boston, 1992).
- De Meyer, M., ‘Leben im Miniaturformat’, *Antike Welt* 4 (2009) 37–41.
- Freed, R.E., Berman, L.M. en Doxey, D.M., *The Secrets of Tomb 10a* (Boston, 2009).
- Newberry, P.E. en Griffith, F.L., *El Bersheh*, Banden 1-2 (Londen, 1892).
- Terrace, E.L.B., *Egyptian Paintings of the Middle Kingdom. The Tomb of Djehuty-Nekht* (New York, 1968).
- Willems, H., Op de Beeck, L., Sagrillo, T.L., Van Walsem,

R. en Vereecken, S., *Dayr al-Barshā Volume 1. The Rock Tombs of Djehutinakht (No. 17K74/1), Khnumnakht (No. 17K74/2), and Iha (No. 17K74/3), With an Essay on the History and Nature of Nomarchal Rule in the Early Middle Kingdom*, OLA 155 (Leuven, 2007).

- Willems, H., *Les Textes des Sarcophages et la démocratie. Éléments d'une histoire culturelle du Moyen Empire égyptien. Quatre conférences présentées à l'École Pratique des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses, mai 2006* (Parijs, 2008).

Voor meer informatie over de tentoonstelling te Boston kunt u de website van het MFA consulteren: <http://www.mfa.org/exhibitions/>

VERWIJZINGEN

- A Front side panel of outer coffin of Djehutinakht. Egyptian, Middle Kingdom, late Dynasty 11 - early Dynasty, 2010-1961 B.C. Object Place for Label: Notes: Egypt (Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A). Findspot: Egypt, Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A (Djehutinakht) Cedar Height x width: 115 x 263 cm (45 1/4 x 103 9/16 in.) Museum of Fine Arts, Boston, Harvard University-Boston Museum of Fine Arts Expedition 20.1822
- B Model of a bakery and brewery. Egyptian, Middle Kingdom, late Dynasty 11 - early Dynasty, 2010-1961 B.C. Object Place for Label: Notes: Egypt (Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A). Findspot: Egypt, Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A (Djehutinakht). Wood Length: 39.5 cm (15 9/16 in.). Museum of Fine Arts, Boston, Harvard University-Boston Museum of Fine Arts Expedition 21.807
- C Model of a funerary boat. Egyptian, Middle Kingdom, late Dynasty 11 - early Dynasty, 2010-1961 B.C. Object Place for Label: Notes: Egypt (Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A). Findspot: Egypt, Deir el-Bersha, Tomb 10, shaft A (Djehutinakht). Wood Length x width x height: 72 x 27 x 32 cm (28 3/8 x 10 5/8 x 12 5/8 in.) Museum of Fine Arts, Boston, Harvard University-Boston Museum of Fine Arts Expedition 21.829

- 1 Reisners schrijfwijze van de naam van voorman Sayyid.
- 2 De burgemeester.
- 3 Reisner gebruikt hier de term waarmee de Egyptenaren bedoeïenen aanduiden.
- 4 Een *markaz* is een provinciedistrict.
- 5 *Siyasa* is het Arabische woord voor ‘politiek’.
- 6 Vermoedelijk was Khallul de *shaykh al-ghaffar*, de ‘oudste van de wakers’ van de archeologische site.
- 7 Het grafveld uit het Oude Rijk. Reisner bedoelt hiermee ongetwijfeld de graven op de zuidelijke flank van de wadi (zone 7).
- 8 Reisner verwijst hier vermoedelijk naar de diepste schacht op het plateau met de nomarchengraven, die heden ten dage bekend staat als de *bir Aziz*, ‘de put van Aziz’. Over deze loodrechte schacht, die 36 meter diep is, gaat tegenwoordig het verhaal dat een man met de naam Aziz hier door zijn vrouw en zijn zoon in werd geworpen.
- 9 Nog altijd bevinden zich rond de schacht en in een aantal ingestorte steengroeven rondom graf 10 steunmuurtjes van kalksteenblokken. Het is waarschijnlijk dat Story die in de dagen na 28 april heeft laten bouwen. Uit het feit dat ze nog altijd bestaan, en dat we geen enkel spoor van recente instortingen hebben gevonden, blijkt hoe doeltreffend de muurtjes zijn (zie afb.11).